SHAXS VA MAFKURAVIY TIZIM ZIDDIYATINING TIPOLOGIK KONVERGENSIYASI: KAZUO ISHIGURO VA MUROD MUHAMMAD DO‘ST ROMANLARI MISOLIDA

Mansurjonova Gulbahor Muhammad Sobir qizi
guli1994mansurjonova@mail.ru
Farg‘ona davlat universiteti

Annotatsiya: Maqolada Kazuo Ishiguroning “Kun qoldiqlari” va Murod Muhammad Do‘stning “Lolazor” romonlari V.M. Jirmunskiyning tipologik konvergensiya nazariyasi asosida qiyoslanadi. Ikki adib bir-biridan mustaqil, turli madaniy an’analar zaminida ijod qilgan bo‘lsa-da, bosh qahramonlar - Stivens va Nazar Yaxshiboyev - shaxsning mafkuraviy tizimga singishi, professional yoki ijtimoiy burch niqobi ostida o‘z ichki dunyosini inkor etishi kabi o‘xshash ekzistensial muammoni aks ettiradi. Ushbu o‘xshashlik genetik ta’sirning emas, balki tashqi ko‘rinishidan farqli, ammo tuzilishiga ko‘ra yaqin ijtimoiy tizimlarning mustaqil badiiy in’ikosi ekani asoslanadi. Tahlil naratologik, ekzistensial-falsafiy (J.-P. Sartr, L. Altyusser) va qiyosiy-tipologik (V.M. Jirmunskiy) metodlar uyg‘unligida olib borilib, ikki qahramonning ishonchsiz hikoyachi sifatidagi funksiyasi, shuningdek milliy-madaniy farqlanish nuqtalari ham yoritiladi.

Kalit so‘zlar: tipologik konvergensiya, mafkuraviy interpellyatsiya, ishonchsiz hikoyachi, Jirmunskiy, shaxs va tizim, o‘z-o‘zini aldash, qiyosiy adabiyotshunoslik

TYPOLOGICAL CONVERGENCE OF THE INDIVIDUAL-IDEOLOGY CONFLICT: THE NOVELS OF KAZUO ISHIGURO AND MUROD MUHAMMAD DO‘ST

Mansurjonova Gulbahor Muhammad Sobir qizi
guli1994mansurjonova@mail.ru
Fergana State University

Abstract: The article compares Kazuo Ishiguro‘s The Remains of the Day and Murod Muhammad Do‘st’s Lolazor through V.M. Zhirmunsky’s theory of typological convergence. Working independently within distinct cultural traditions, both authors give their protagonists - Stevens and Nazar Yakhshiboyev - a strikingly similar existential trajectory: the dissolution of selfhood within an ideological system disguised as professional or civic duty. The resemblance is read not as genetic influence but as an independent artistic response to socially distinct yet structurally parallel systems. The analysis combines narratological, existential-philosophical (Sartre,

(cc) BY

Althusser) and comparative-typological (Zhirmunsky) methods, examining the protagonists' shared function as unreliable narrators alongside the points where the two novels diverge.

Keywords: typological convergence, ideological interpellation, unreliable narrator, Zhirmunsky, self and system, self-deception, comparative literature

Kirish. Jahon adabiyotshunosligida shaxs va mafkuraviy tizim o‘rtasidagi ziddiyat mavzusi XX asrning ikkinchi yarmidan e’tiboran turli milliy adabiyotlarda, ko‘pincha bir-biridan bexabar ravishda, deyarli bir vaqtda badiiy ifodasini topgan. Bu hodisani tasodif deb emas, chuqur ijtimoiy-tarixiy qonuniyatlarning natijasi deb qarash to‘g‘riroq bo‘ladi. Kazuo Ishiguroning 1989 yilgi “Kun qoldiqlari” romani va Murod Muhammad Do‘stning “Lolazor” asari aynan shunday hodisaning yorqin namunasidir: birida - Angliya aristokratik xizmatkorlik institutining ichki inqirozi, ikkinchisida - sovet-o‘zbek jamoat tizimidagi shaxsiy erkinlikning bosqichma-bosqich cheklanishi tasvirlanadi. Ikki muallif ham bir-birining ijodidan bexabar holda, mutlaqo farqli tillarda va madaniy muhitda yozgan bo‘lsa-da, bosh qahramonlari - Stivens va Nazar Yaxshiboyev - o‘zlarining shaxsiy “men”ini tizimga, mafkuraga bag‘ishlab, shu jarayonda o‘zligidan uzoqlashadi.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, chog‘ishtirma adabiyotshunoslikda odatda ta’sir va o‘zlashtirish masalalariga ko‘proq e’tibor qaratiladi, genetik aloqasi bo‘lmagan, mustaqil tarzda yuzaga kelgan tipologik o‘xshashliklar esa alohida nazariy ehtiyotkorlikni talab etadi. O‘zbek adabiyotshunosligida “Lolazor” romoni ko‘pincha milliy-tarixiy kontekst doirasida tahlil qilib kelingan, uni jahon adabiyotining tipologik jihatdan yaqin namunalari bilan qiyoslash tajribasi esa hali yetarlicha amalga oshirilmagan - mazkur maqola aynan shu bo‘shliqni to‘ldirishga qaratilgan.

Tadqiqotning maqsadi - Jirmunskiyning tipologik konvergensiya nazariyasi asosida ikki romon bosh qahramonlarining badiiy-psixologik tuzilishini qiyoslash, o‘xshashlik va farqlanish nuqtalarini aniqlash hamda bu o‘xshashlikning mustaqil badiiy rivojlanish natijasi ekanini asoslashdan iborat. Shu maqsad doirasida quyidagi vazifalar belgilandi: tipologik konvergensiya nazariyasining metodologik imkoniyatlarini ko‘rsatish; ikki romon yaratilgan ijtimoiy-tarixiy kontekstni qiyoslash; Stivens va Nazar Yaxshiboyevning ichki dunyosi va o‘zini anglash mexanizmlarini tahlil qilish; naratologik yechimlardagi yaqinlikni ko‘rsatish; nihoyat, konvergensiya bilan bir qatorda mavjud milliy-madaniy o‘ziga xoslik nuqtalarini belgilash.

Tadqiqotda asosiy metod sifatida qiyosiy-tipologik tahlil qo‘llaniladi, bu usul ikki asarni ularning genetik aloqasidan qat’i nazar o‘xshashlik va farqlanish nuqtalari asosida o‘rganish imkonini beradi. Unga qo‘shimcha tarzda matnga yaqin o‘qish (close reading) va naratologik tahlil (nuqtai nazar, vaqt tuzilishi, hikoyachi ishonchliligi) usullaridan foydalaniladi. Tadqiqotning nazariy asosini V.M. Jirmunskiy va N.I.

(cc) BY

Konradning qiyosiy-tipologik tahlil an’analari, U. Butning naratologiya sohasidagi ishlari hamda L. Altyusser va J.-P. Sartrning mafkura va subyektivlik nazariyalari tashkil etadi.

1. Tipologik konvergensiya: nazariy-metodologik asos

V.M. Jirmunskiy ishlab chiqqan tipologik konvergensiya nazariyasi qiyosiy adabiyotshunoslikda muhim metodologik burilish yasagan [7, b. 68]. Olim fikricha, turli xalqlar adabiyotidagi o‘xshash hodisalar har doim ham bevosita ta’sir natijasi bo‘lavermaydi - ko‘p hollarda bu o‘xshashlik ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot bosqichlarining mos kelishi natijasida mustaqil ravishda yuzaga keladi [7, b. 74]. Boshqacha aytganda, o‘xshash ijtimoiy sharoitlar o‘xshash badiiy-estetik ehtiyojlarni, bu esa o‘z navbatida o‘xshash obrazlar tizimining mustaqil paydo bo‘lishini taqozo etadi.

Ishiguro va Muhammad Do‘st o‘rtasida har qanday genetik aloqa yo‘qligi - ular bir-birining asarlarini o‘qigani yoki bilgani haqida hech qanday dalil topilmagan - aynan tipologik konvergensiya nazariyasini qo‘llashni metodologik jihatdan zarur qiladi [8, b. 15]. Tadqiqotda bu nazariyaga qo‘shimcha ravishda Uzin Buttning “ishonchsiz hikoyachi” tushunchasi [3, b. 158] naratologik tahlil uchun, Lui Altyusserning mafkuraviy interpellyatsiya nazariyasi [1, b. 45] qahramonning tizim tomonidan “chaqirilishi” mexanizmini ochish uchun, Jan-Pol Sartrning mauvaise foi (o‘z-o‘zini aldash) tushunchasi [10, b. 92] esa qahramonning o‘z tanlovidan qochish psixologiyasini yoritish uchun jalb etiladi. Bu nazariy majmua konvergensiyani nafaqat syujet darajasida, balki chuqur psixologik-ekzistensial qatlamda ham asoslash imkonini beradi.

2. Ikki ijtimoiy-mafkuraviy tizimning qiyosi

“Kun qoldiqlari” voqealari XX asrning 30-yillaridagi Angliya aristokratik uyi - Darlington Hallda kechadi. Bosh qahramon Stivens bosh xizmatkor bo‘lib, uning butun hayoti “professional qadr-qimmat” tushunchasiga bog‘langan. Zohiran neytral, hatto olijanob ko‘ringan bu tushuncha aslida o‘ziga xos mafkuraviy tizimni tashkil etadi: xizmatkor xo‘jayinning har qanday qarori ustidan - hatto siyosiy jihatdan shubhali qarorlar ustidan ham - shaxsiy mulohaza yuritishdan voz kechishi talab qilinadi. Shu sababli Stivens xo‘jayini Lord Darlingtonning fashistlar bilan yaqinlashuvini “professional bo‘lmagan mulohaza” sifatida chetlab o‘tadi.

“Lolazor”da esa tashqi ko‘rinishidan farqli, ammo tipologik jihatdan yaqin tizim - sovet davri qishloq jamoat xo‘jaligi - tasvirlanadi. Nazar Yaxshiboyev bu tizimning “vijdonli xizmatchisi” sifatida Stivens kabi o‘z istak va hissiyotlarini tizim manfaati foydasiga qurbon qiladi, buni esa burch yoki fidoyilik deb izohlaydi. Ikki tizim - biri xususiy mulk va irsiy imtiyozga, ikkinchisi kollektiv mulkchilik va partiyaviy mafkuraga asoslangan bo‘lsa-da - bir umumiy tuzilishga ega: individual shaxsni o‘zidan katta “oliy” maqsad nomidan bo‘ysundiruvchi ierarxik tizim. Aynan shu

(cc) BY

umumiylik ikki muallifni bir-biridan mustaqil ravishda o‘xshash qahramonlar yaratishga olib kelgan, deyish mumkin.

Har ikki tizimning o‘ziga xos “tili” ham bor: ingliz xizmatkorlik institutida bu - hissiyotni yashiruvchi o‘ta rasmiy nutq uslubi, sovet-o‘zbek jamoat tizimida esa - tayyor iboralar va shiorlardan iborat mafkuraviy til. Ikkala holatda ham til shaxsiy ovozni kollektiv ovoz ichida eritib yuboruvchi nazorat vositasiga aylanadi. Bundan tashqari, ikki tizim ham a’zolariga “ma’no” va “qadr-qimmat” ni faqat tizimga xizmat qilish orqaligina berishi mumkinligini his qildiradi - Stevens uchun tizimdan tashqari hayot ma’nosiz tuyulsa, Nazar uchun ham jamoatdan tashqari shaxsiy hayot “to‘liq bo‘lmagan” hayot sifatida idrok etiladi.

3. Stivens obrazi: professional sadoqat niqobi ostida shaxsning yo‘qolishi

Ishiguro romonini retrospektiv, birinchi shaxs tilidan yozilgan xotira-hikoya sifatida quradi [6, b. 12]: Stivens 1956 yilgi avtomobil safari davomida Darlington Hallda o‘tkazgan yillarini xotirlaydi. Xotira orqali hikoya qilish qahramonga o‘tmishni «tahrirlash», noqulay haqiqatlarni yumshatish imkonini beradi - shu sababli Butt atamasi bilan aytganda, Stivens klassik “ishonchsiz hikoyachi”dir [3, b. 159], uning bayonoti bilan haqiqiy voqealar o‘rtasidagi tafovut orqali qahramonning ichki fojiasi ochiladi.

Stivensning fojiasi - u “professional qadr-qimmat”ni shaxsiy hissiyotlardan voz kechish bilan tenglashtirishida. U Miss Kentonga bo‘lgan chuqur, biroq izhor etilmagan hissiyotini xizmatga xalaqit beruvchi omil sifatida bostiradi; romonda bir necha bor takrorlanuvchi sahna - Miss Kenton yig‘lab turgan xonaga Stivens kirmay, o‘z tuyg‘ularini inkor etib qaytib ketishi - aynan shu mexanizmning ramziy ifodasidir. Sartrning mauvaise foi nuqtai nazaridan Stivens o‘z tanlov erkinligidan qochadi [10, b. 94]: u o‘zini “xizmatkor” rolining to‘liq asiri sifatida ko‘rsatib, boshqacha yashash imkoniyati umuman yo‘qdek tasavvur qiladi - bu esa o‘z-o‘zini aldashning nozik shakli, chunki tanlovni tan olish unga og‘ir axloqiy javobgarlik yuklaydi.

Romon oxirida, allaqachon kech bo‘lganda, Stivens hayotining ma’nosizligini qisman anglaydi, biroq bu anglash ham to‘liq emas - u yana “kelajakda yaxshiroq xizmat qilish” g‘oyasiga sig‘inib, o‘zini yana tizimga topshiradi. Shu bilan birga, “qadr-qimmat” tushunchasi roman davomida asta-sekin ma’no almashtiradi: dastlab “vaziyatdan qat’i nazar o‘zini yo‘qotmaslik” sifatida ta’riflangan bu tushuncha “har qanday shaxsiy fikrni bostirish qobiliyati”ga aylanib boradi - bu semantik siljish Ishiguroning eng nozik badiiy vositalaridan biridir.

4. Nazar Yaxshiboyev obrazi: mafkuraviy interpellyatsiya va o‘z-o‘zini aldash

“Lolazor”da Nazar Yaxshiboyev obrazi ham ikki qatlamli tuzilishga ega: tashqi qatlamda - tizimga sadoqatli, na’munali inson, ichki qatlamda esa - o‘z orzulari va hissiyotlaridan tobora uzoqlashib boruvchi shaxs. Altyusser nazariyasi nuqtai nazaridan Nazar mafkuraviy tizim tomonidan “chaqirilgan” subyektga aylanadi: u

(cc) BY

tashqaridan yuklangan talabni o‘zining tabiiy “men”i sifatida qabul qiladi va bu konstruksiya mohiyatini anglamay qoladi. Bu jarayon ayniqsa qahramonning shaxsiy munosabatlarida yaqqol namoyon bo‘ladi - Nazar tizim nomidan shaxsiy sevgi va oilaviy baxtdan voz kechishga majbur bo‘ladi, biroq bu voz kechishni o‘zi uchun fidoyilik deb talqin qiladi, bu esa Sartr mauvaise foi mexanizmining aynan o‘zidir [10, b. 97].

Muallifning mahorati shundaki, u Nazarning ichki ziddiyatini ochiq deklarativ shaklda emas, balki nozik detallar va simvolik obrazlar - jumladan, romon nomini tashkil etuvchi “lolazor” obrazi, ya’ni qahramon hayotida asta-sekin yo‘qolib boruvchi tabiiy go‘zallik va erkinlik ramzi - orqali ochib beradi. Nazarning fojiasi Stivensnikidan farq qiladi, biroq tipologik jihatdan bir xil chuqurlikka ega: agar Stivens o‘zini “professional qadr-qimmat” niqobi ostida inkor etsa, Nazar buni “jamoat manfaati” niqobi ostida amalga oshiradi. Qahramonning ichki nutqi bilan tashqi, ijtimoiy nutqi o‘rtasidagi tafovut ham alohida ahamiyat kasb etadi: Nazar boshqalar bilan tizim tili - tayyor iboralar va shiorlar - bilan gapirsa, uning ichki monologida, ayniqsa yolg‘iz qolgan lahzalarida, bu til yorilib, ostidan shaxsiy shubha ohanglari sizib chiqadi.

5. Konvergensiya va divergensiya: umumiylik va milliy o‘ziga xoslik

Ikki obrazni qiyoslaganda bir qator konvergensiya nuqtalarini ajratish mumkin. Ikkala qahramon ham shaxsiy “men”ini institutsional rolga (Stivens uchun - “butler”, Nazar uchun - “jamoat xodimi”) to‘liq bog‘lab qo‘yadi va o‘z his-tuyg‘ularini vazifaga xalaqit beruvchi omil sifatida bostiradi. Ikkala romon ham retrospektiv naratologik tuzilishga tayanadi: qahramon o‘tmishini xotirlash orqali hayotini qayta baholaydi, biroq bu baholash hech qachon to‘liq, halol anglashga aylanmaydi - ikkalasi ham roman oxirida qisman anglash lahzasiga yetib kelsa-da, bu ularni tubdan o‘zgartirmaydi. Shuningdek, har ikki qahramon atrofidagi ikkinchi darajali obrazlar - Miss Kenton va unga mos keluvchi obraz - qahramonga muqobil hayot yo‘lini ko‘rsatuvchi “imkoniyat ovozi” vazifasini bajaradi, biroq bosh qahramon bu ovozni eshitishdan bosh tortadi.

Naratologik jihatdan ham yaqinlik seziladi: ikkala muallif cheklangan, subyektiv nuqtai nazarga tayanadi, vaqt tuzilishini chiziqli emas, Jenett atamasi bilan aytganda analepsis - o‘tmishga qaytish - orqali quradi [5, b. 40], qahramon fojiasini esa ochiq deklarativ shaklda emas, takrorlanuvchi motivlar (Ishiguroda - kechqurun va yo‘l motivlari, Muhammad Do‘stda - “lolazor” obrazi) orqali ifodalaydi. Bu konvergensiya tasodifiy emas: 1930-yillar Angliyasi va sovet-o‘zbek jamiyati ikkalasi ham individual shaxsni o‘zidan katta tizim nomidan bo‘ysundiruvchi tuzilishga ega edi, bunday tuzilish esa muqarrar tarzda o‘xshash psixologik natijalarni - begonalashuv, hissiy repressiya, o‘z-o‘zini aldash orqali qurbonlikni ma’nolashtirish - keltirib chiqaradi.

(cc) BY

Shu bilan birga, farqlanish nuqtalari ham muhim. Stivensning tizimi - shaxsiy, meros orqali o‘tuvchi institut, Nazarniki - davlat mafkurasi, kollektiv va safarbar etuvchi tuzilma; bu farq ularning sadoqat tabiatida ham aks etadi. Badiiy uslub darajasida Ishiguro murakkab, bilvosita ingliz nutq odatlariga, Muhammad Do‘st esa o‘zbek qishloq hayotining jonli, xalq og‘zaki ijodiga yaqin obrazliligiga tayanadi. Qahramonning jamiyat bilan yakuniy munosabatida ham farq bor: Stivens romon oxirida shaxsiy yolg‘izlikka duch kelsa, Nazar ko‘proq jamoat ichida qolgan holda ichki fojiani boshdan kechiradi. Nihoyat, Nazar obrazida an’anaviy-diniy qadriyatlar bilan sovet mafkurasi o‘rtasidagi yashirin ziddiyat ham qo‘shimcha qatlam yaratadi - bu Stivens obrazida uchramaydigan, sof o‘zbek-musulmon madaniy konteksiga xos xususiyatdir. Bu farqlar konvergensiyani inkor etmaydi, aksincha, umumiy ekzistensial muammo har bir madaniyatda o‘ziga xos milliy shaklda namoyon bo‘lishini ko‘rsatadi - Jirmunskiy nazariyasining eng muhim xulosalaridan biri aynan shu.

Xulosa. O‘tkazilgan tahlil shuni ko‘rsatadiki, Ishiguroning “Kun qoldiqlari” va Muhammad Do‘stning “Lolazor” romonlari o‘rtasidagi o‘xshashlik genetik ta’sir emas, balki Jirmunskiy ta’rif etgan tipologik konvergensiya hodisasining aniq namunasidir. Ikki muallif, bir-biridan mustaqil ravishda, shaxs va mafkuraviy tizim o‘rtasidagi universal ziddiyatni - insonning “xizmat” yoki “g‘oya” niqobi ostida o‘z “men”ini yo‘qotishi jarayonini - badiiy jihatdan yaqin usullar bilan ifodalagan. Stivens va Nazar Yaxshiboyev obrazlari mafkuraviy interpellyatsiyaning klassik namunasi bo‘lib, ular tashqi majburiyatni ichki, tabiiy xohish sifatida qabul qiladi; ikkala romon ham retrospektiv, ishonchsiz hikoyachi vositasida qurilgan bo‘lib, bu yechim qahramonlarning o‘z-o‘zini anglashdan qochish strategiyasini badiiy jihatdan yanada ta’sirli ochib beradi.

Shu bilan birga, ijtimoiy tizim tabiati, badiiy uslub va qahramonning jamiyat bilan yakuniy munosabatidagi farqlar har bir milliy adabiyotning o‘ziga xosligini saqlab, umumbashariy muammoning turlicha badiiy talqinini ko‘rsatadi. Tadqiqot natijalari tipologik konvergensiya metodining genetik aloqasi bo‘lmagan uzoq madaniyatlar adabiyotini qiyoslashda ham samarali qo‘llanilishi mumkinligini tasdiqlaydi; kelgusi tadqiqotlar uchun bu yo‘nalish Ishiguro va Muhammad Do‘stning boshqa asarlarini, shuningdek xuddi shu davr boshqa milliy adabiyotlaridagi o‘xshash obrazlarni qiyoslash imkoniyatlarini ochadi. Yakunda aytish mumkinki, Stivens va Nazar Yaxshiboyev - geografik va madaniy jihatdan bir-biridan naqadar uzoq bo‘lmasin - shaxsning tizim oldida o‘z ozodligini qanday yo‘qotishi va bu yo‘qotishni qanday oqlashini aks ettiruvchi umumbashariy badiiy timsollardir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Althusser L. Ideology and Ideological State Apparatuses // Lenin and Philosophy and Other Essays. - London: New Left Books, 1971. - P. 121-176.

(cc) BY

2. Baxtin M.M. Voprosi literaturi i estetiki. - M.: Xudojestvennaya literatura, 1975. - 504 s.

3. Booth W. The Rhetoric of Fiction. - Chicago: University of Chicago Press, 1961. - 455 p.

4. Do‘st M.M. Lolazor. - Toshkent: Adabiyot va san’at nashriyoti, 1987.

5. Genette G. Narrative Discourse: An Essay in Method. - Ithaca: Cornell University Press, 1980. - 285 p.

6. Ishiguro K. The Remains of the Day. - London: Faber and Faber, 1989. - 258 p.

7. Jirmunskiy V.M. Sravnitelnoe literaturovedenie: Vostok i Zapad. - L.: Nauka, 1979. - 493 s.

8. Konrad N.I. Zapad i Vostok. - M.: Nauka, 1972. - 496 s.

9. Normatov U. Umidbaxsh tuyg‘ular. - Toshkent: Adabiyot va san’at nashriyoti, 1978.

10. Sartre J.-P. L’Etre et le Neant: Essai d’ontologie phenomenologique. - Paris: Gallimard, 1943. - 722 p.

11. Shklovskiy V.B. O teorii prozi. - M.: Sovetskiy pisatel, 1983. - 384 s.

12. Sultonov I. Adabiyot nazariyasi. - Toshkent: O‘qituvchi, 1980.

13. Quronov D. Adabiyotshunoslikka kirish. - Toshkent: Fan, 2004. - 232 b.

14. Karimov N. XX asr o‘zbek adabiyoti tarixi. - Toshkent: O‘qituvchi, 1999.

15. Ashurova D.U., Galieva M.R. Text Linguistics. - Toshkent: Fan va texnologiya, 2016. - 152 b.

(cc) BY